



CORA ZOLTÁN

Összehasonlító módszer a mai európai történettudományban

Nemzetközi konferencia a CEU szervezésében

A Közép-Európai Egyetemen (*Central European University*) 2002 áprilisa óta működik a *Pasts, Inc. Center for Historical Studies* elnevezésű nemzetközi, interdiszciplináris és interkulturális kutatóközpont, mely a CEU különböző kutatási területekért felelős részlegeivel és Történeti Intézetével együttműködve átfogó tudományos és tudományszervező tevékenységet végez. Előadássorozatok, nemzetközi és hazai munkacsoportok, valamint konferenciák szervezése mellett projektjei széles tematikát ölelnek fel: birodalmak története; szimbolikus geográfia; történelemelmélet; társadalom-, kultúr-, eszme- és tudománytörténet; irodalom és vallás történeti vonatkozásai.

Kelet-Közép-Európa történetének tanulmányozása kiemelt helyen szerepel a központ munkájában, mégpedig igen gyakran nyugat-európai és globális perspektívából, ami már önmagában szükségessé teszi az összehasonlító módszert. E történeti kutatások előmozdítása érdekében hívtak életre a központ keretein belül egy új kezdeményezést, az Összehasonlító Történeti Projektet (*Comparative History Project*). A Magyarországon és a térségben egyedülállónak nevezhető szerveződésnek elsősorban az a célja, hogy a nemzetközi összehasonlítások elméleti és gyakorlati kérdéseit, problémáit s nem utolsósorban eredményeit megismertesse a kezdeményezésben részt vevő kutatókkal. További szándéka a tudományos párbeszéd serkentése s így az elméletek, koncepciók és módszerek továbbgondolása.

Ennek első fontos állomása volt a 2006. november 9–11. között Budapesten „Összehasonlító történettudomány Európában – a diszciplína mai helyzete” (*Comparative History in/on Europe – The State of the Art*) címmel megrendezett konferencia.

Európa 20. századi történelmének fontos vonásai – európai integráció, nemzetközi kereskedelem kiterjedése, internacionalizálódás és globalizmus – önmagában az összehasonlítások értéke és értelme mellett szólnak. E modern kihívások ellenére az összehasonlító perspektíva korántsem tekinthető új fejleménynek, hiszen az az 1920-as években jelentkezik elsőként a történetírásban Marc Bloch, Henri Pirenne és Otto Hintze művei nyomán. E történeti módszer a történeti szociológiához és más rokon társadalomtudományokhoz hasonlóan és azokkal kölcsönhatásban szisztematikus és explicit megközelítést képvisel, mely jól körülhatárolt, világos fogalmakkal dolgozik. Az összehasonlítás két vagy több múltbéli társadalmat állít szembe, analóg és eltérő jellegzetességekre összpontosítva, tehát nem feltétlenül egy időintervallum keretein belül. A rendszeres és explicit vizsgálat hasonlóságait és különbségeiket írja le és elemzi, s ezzel párhuzamosan hipotéziseket alkot, ugyan-

akkor tudományos elméletek érvényességének megállapításában szintén kulcsfontosságú szerepet játszik.¹

Az összehasonlítás alkalmazása azonban súlyos módszertani, sőt tudományfilozófiai problémákat vet fel, melyek közül a konferencián is számos szóba került. Az előadások ennek megfelelően a következő szekciókban követték egymást: az összehasonlító módszer elméleti és gyakorlati megközelítései, valamint határterületeinek bővítése; az európai összehasonlító történetírás; európai régiók és birodalmak komparatív perspektívában. Minden ülést vita zárt. Az alábbiakban nincs lehetőség az összes előadás ismertetésére, ezért csak az összehasonlító történeti kutatások jelenlegi helyzete szempontjából leginkább lényeges kérdések bemutatására vállalkozunk.

A konferencia kiemelt helyen foglalkozott ismeretelméleti és módszertani kérdésekkel, ugyanis az utóbbi években főképp a történettudomány más, részben rokon ágai éles kritikával illették az összehasonlító perspektívát. Az előadások elméleti megközelítéseiben lényegi eltérések – véleményem szerint – nem lehettek fel, mivel azok mind az e kihívásokra adott kritikai válaszokat járják körül. Jürgen Kocka (*Comparative History and its Enemies*) viszonylag szűken definiálta az összehasonlításokat, szerinte csak „két vagy több hasonlóságokkal vagy különbségekkel rendelkező történeti jelenség vizsgálatát” jelentik. Ezen belül négy fő funkciót különböztetett meg, melyek részben átfedhetik egymást. *Heurisztikus*: elhanyagolt vagy fel nem vetett problémák és kérdések megfogalmazása; *leíró*: általános esetek tanulmányozása, új vagy még nem elemzett jelenségek jellemzése a különbségek és hasonlóságok vizsgálatával; *analitikus*: kauzalitás és az ezzel összefüggő folyamatok megválaszolása; *paradigmatikus*: a jelenség „deprovincializálása”, tehát az összehasonlító kutatásokban uralkodó szempontoktól való távolítása, ami a történész stílusára és hivatására nézve fontos következményekkel jár, mivel nyitottabb hozzáállást igényel. Külön is felhívta arra a figyelmet, hogy az összehasonlítás egységeit pontosan el kell különíteni, és világos, egyértelmű fogalmakat kell alkalmazni.

Kocka elméleti alapvetése – előadásának címével összhangban – az összehasonlító perspektíva „ellenségeivel” szembeállítható legitimáció szempontjából sem elhanyagolható. A konferencia egyik leglényegesebb jellemzője az olykor igen kritikus attitűd volt, mely – ahogy már utaltunk rá – a tudományágat ért kihívások nyomán jelent meg. Véleményem szerint Kocka e kihívásokra adott válaszában bomlik ki az összehasonlító módszer lényege. Kik tehát az „ellenségek”? Egyrészt az ún. konnektivista történetírás („*entangled history*” or „*entanglement*”, *Verflechtungsgeschichte*, *histoire croisée*), másrészt pedig a transznacionális vagy transznacionalista történetírás (*transnational history*). Evvel kapcsolatban emelhetjük ki Michael Werner munkásságát, aki a mindkét irányzat számára kulcsfontosságú kulturális transzferek elméletének és módszertanának kidolgozójaként ismert.² A kon-

¹ A nemzetközi megközelítésekhez lásd Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich*. Frankfurt/M. – New York, 1999.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich*. Frankfurt/M. – New York, 1996.; Haupt, Heinz-Gerhard: *Comparative History*. In: Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam etc., 2001. Vol. 4. 2397–2403.; Lorenz, Chris: *Konstruktion der Vergangenheit: Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Köln, 1997. A magyarországi irodalomban az összehasonlító módszer történeti vonatkozásairól: Keller Márkus: *A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról*. In: *Aetas*, 20. évf. (2005) 4. sz. 102–111.; Tomka Béla: *Az összehasonlító módszertan a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek*. In: *Aetas*, 20. évf. (2005) 1–2. sz. 243–258.

² A konnektivista és transznacionalista irányzathoz, valamint a kulturális transzfer fogalmához lásd Espagne, Michel: *A francia–német kulturális transzferek*. *Aetas*, 19. évf. (2004) 3–4. sz. 254–

nektivisták és transznacionalisták egyaránt a nemzeti kultúrák izoláltságának megszüntetésére, valamint a kulturális-technikai transzferek vizsgálatára törekednek.

A konnektivista irányzat alatt országhatárokat átszelő megközelítéseket kell érteni, melyek nem összehasonlítások révén különítenek el, hanem közös folyamatokat elemeznek, valamint a határokon átívelő mozgásokra összpontosítanak, s arra, hogy ezek a nemzetek közötti társadalmi gyakorlatok (*social practices*) hogyan változnak a transzfer során. Mivel ez a diszciplína is kilép a hagyományos nemzetközpontú történelemszemléletből, és országok, régiók különböző történeti jelenségeit vizsgálja, természetes módon kihívást jelent az összehasonlító történetírás számára.

A transznacionális történetírás szintén a nemzeti határokon túlnövő folyamatokat elemzi. Ahogy Matthias Middell (*Debates on Transnational History*) kifejtette, elsősorban olyan szupranacionális mozgásokról és változásokról van szó, melyek a „nemzetek szövétébe metszenek”. Ez az irányzat a nemzeti történelmeket zárt rendszerekként veszi alapul, következésképp Európát történelmi keretként kezeli, minthogy klasszikus értelemben a 20. századig csak Európában beszélhetünk nemzetekről. Ugyanakkor a hagyományos nemzeti kereteket meghaladva nemzetek feletti és közötti folyamatokat vizsgál. A társadalmi transzfer résztvevői és az általuk hordozott eszmék egy *internacionális* horizonton helyezhetők el, ami *szupranacionális* modernitást és szemléletet feltételez. Képviselőit nyitottság és kísérletező készség jellemzi – mondja Middell –, s ebben a kontextusban különleges szerepet kap az egyének és kollektívák cselekvési képessége (*agency*), valamint az ún. térbeli fordulat (*spacial turn*), mely a teret szociális hatóerőként, a társadalmi szerkezet egyik alakítójaként értelmezi. Mindkét „történelem” eleve összehasonlító jellegű, ezért az összehasonlító módszer önálló létét kétségbe vonják.

Ez az összehasonlítás-összehasonlíthatóság kérdését veti fel. Chris Lorenz (*Beyond Comparison? Some Remarks on the Present Debate*) ezzel összefüggésben a fundamentális problémák feltárását és a módszer finomítását vázolta előadásában. Szerinte a konnektivisták alapvető gyengéje, hogy nem különítenek el megfelelő egységeket a vizsgálat számára, hiszen azt állítják, hogy az országok közötti folyamatok elválaszthatatlanul és kölcsönösen kötődnek egymáshoz, így a szempontok szerinti összehasonlítás szigorú értelemben véve eleve lehetetlen. Lorenz megközelítésének viszont éppen ez a lényege, ugyanis ha nincsenek elkülöníthető elemek, akkor maga a konnektivizmus csak nehezen igazolható feltételezések rendszerévé válik, melynek nincs sem tárgya, sem módszere. Ezzel szemben az összehasonlító történettudomány éppen úgy tud oksági kérdésekre válaszolni, hogy konkrét tárgya és módszere van.

A transznacionális történelem esetében szintén metodikai gyengeséggel állunk szemben. Middell szerint ez az irányzat reflektál tárgyára, míg az összehasonlító perspektíva maga konstruálja tárgyát. Mind Lorenz, mind pedig Middell tehát az összehasonlító módszer elméleti megalapozottságát helyezi szembe az opponáló állításaival. Lorenz tovább is megy a transznacionalista nézőpont kritikájában, mivel meglátása szerint nemzetek feletti folyamatok vizsgálatánál tulajdonképpen rendszerek – például régió, nemzet, eszme – ösz-

282.; Middell, Matthias: *Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis*. Comparativ, 10. Heft 2000. 1–32.; Werner, Michael–Zimmerman, Bénédicte: *Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité*. Annales. Histoire, sciences sociales, 58. (2003) 7–36.; Werner, Michael–Zimmerman, Bénédicte: *Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen*. Geschichte und Gesellschaft, 28. (2002) 607–636.; *Kulturális transzferek a történeti kutatásban. Beszélgetés Michael Wernerrel, a párizsi Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) tanárával (Balázs Eszter)*. Aetas, 19. évf. (2004) 3–4. sz. 245–253.

szehasonlításáról van szó, így ez eleve nélkülözhetetlenné teszi ezt a módszert, s következőképp minden ilyen jellegű történelmet összehasonlító történelemmé formál.

Intellektuális kihívások és posztstrukturalista teóriák magának a módszernek a finomítását is megkívánják. Kocka a történelmi szociológia kölcsönzései révén a szempontok kiválasztását helyezi előtérbe, ami érthető módon szelekcióval, absztrakcióval és a kontextustól való bizonyos távolítással jár együtt. Ugyanakkor meg kell határozni egy tágabb értelemben vett vonatkoztatási rendszert, amelyen belül az összehasonlítás egységei és fogalmai még értelmezhetők. Lorenzhez hasonlóan Kocka szintén a meghatározott egységek, adekvát módszer és következetes fogalomhasználat alkalmazásával érvel a transznacionálisták ellenében. Kocka azonban nem feltételez éles szembenállást a két irányzat között.

A metodikai problémafelvetés Lorenz esetében inkább filozófiai természetű. Szerinte a miért típusú kérdések tipológiájával lehet közelebb jutni a kauzalitás problémájához.³ Az első miért típusú kérdés valamilyen *jelenségre* kérdez rá: például miért csak Nyugat-Európában található demokrácia? A második típus egy *tulajdonságot* elemez: „A” tulajdonság: Németország, „B” tulajdonság: diktatúra, „C” tulajdonság: demokrácia. Miért van az, hogy 1933-ban „A” „C”-vel korrelál, míg 1935-ban „A” „B”-vel? A harmadik típus egy *viszony* okát kutatja: „A” tulajdonság: autoriter politikai rendszer, „B” tulajdonság: antiliberalis burzsoázia, „C” tulajdonság: liberális burzsoázia. Miért történik, hogy egy adott időintervallumban Németország esetében „A” és „B” tulajdonság, míg Franciaország esetében „A” és „C” kölcsönössége áll fenn? Negyedik kérdéstípusában különböző *állításokra* és az *időbeliségre* kérdez rá: Miért 1914-ben tört ki az első világháború és nem például 1916-ban? Chris Lorenz tehát a konnektivizmussal és transznacionalista történelemmel konkrét rendszert állít szembe. Érvelése szerint minden miért típusú kérdés kontrasztív kérdés, ezért eleve összehasonlításokat kell végezzünk, hogy megválaszolhassuk őket.

A történettudomány irányzatainak kapcsolatát más szemszögből közelítette meg Arnd Bauerkämper (*Europe as a Social Practice: An Interactive Approach to Modern European History*). Előadásában amellet érvelt, hogy két narratíva lehetséges az európai nemzetek történetírásában. Az egyik a hagyományos nemzetközpontú koncepción alapszik, s a „más-ság” konstrukcióját valósítja meg (*construction of otherness*), azaz Európa nemzeteinek történelmét egymástól különálló jelenségcsoportként kezeli, és elsősorban a szembeállításra törekszik. A másik az egység konstrukciója (*construction of unity*), mely az előbbtől eltérően a kulturális interakcióra, kommunikációra és kölcsönzésekre koncentrálna. Csak összehasonlítások révén érthetjük meg a technológiák és eszmék transzfereit és a társadalmi gyakorlatok változásait. Az előadás arra is kitért, hogy ezeket a jelenségeket konnektivistá alapon is vizsgálhatjuk, azonban meglepő nehézségekbe fogunk ütközni, ugyanis ezek a transzferek nem függnek sem nemzeti paradigmáktól, sem pedig a kölcsönös kötődések rendszerétől. Amint láthattuk, a konnektivizmus központi vonása éppen az internacionális „egymásra utaltság” koncepciója. Bauerkämper interaktív megközelítési módot javasol (*interactive approach*), mely szintén a nemzetek kapcsolatát elemzi, viszont túllép a „konnektivista hálón”, és a társadalmi szereplők konkrét kulturális elsajátítási vagy alkalmazkodási folyamatát próbálja magyarázni. Az összehasonlító perspektíva pedig éppen annak megértéséhez nyújt segítséget, hogy a különféle társadalmi gyakorlatok hogyan változhatnak az interakció és a transzfer során.

³ A Lorenz által használt rendszer megértéséhez érdemes visszakanyarodni a kauzalitás logikájának egyik megalapozójához, John Stuart Millhez: ha „A” tulajdonság „B” tulajdonság megléte esetén lép fel, akkor fennállhat-e „A” tulajdonság „B” hiányában és vice versa. Tehát egységeket különböztünk el az oksági vizsgálat során.

A társadalmi gyakorlatok vizsgálata kapcsán Patrick Joyce (*Comparing What? Thoughts on the Limits of Comparison*) a hatalom társadalomra gyakorolt befolyására hívta fel a figyelmet. Szerinte a hatalom szellemi és anyagi struktúrákban gyökerezik, s így társadalmi viszonyokban betöltött szerepét nem lehet lezárt struktúraként elemezni. Ennek előzményeként meg kell említeni, hogy Michel Foucault hagyományos történetírást érintő érvényes kritikájában nyitott és képlékeny struktúrákat javasolt, hiszen semmilyen elemzés nem dolgozhat merev, lezárt rendszerekkel anélkül, hogy ne kényszerítené rá saját értelmezési kereteit a vizsgálat tárgyára. Ezt figyelembe véve Joyce hangsúlyozta, hogy az összehasonlító módszer elméleti és gyakorlati megközelítésében lényeges mozzanat kell legyen az, hogy a társadalmi struktúrákat és a hatalomhoz való viszonyukat képlékenyen kezeljék, mivel azok meglehetősen gyakran változnak, következőképp lezárt, állandó értelmezési kereteket nem alkalmazhatunk rájuk. Ehhez kapcsolódott Jürgen Kocka nyitottabb történeti attitűdöt sürgető igénye is, valamint Matthias Middell arra vonatkozó megjegyzése, hogy a történelmi kutatás során a társadalmi folyamatokat befolyásoló és a tudományos döntéshozatalban is fontos szerepet betöltő politika és politikai gazdaságtan kiemelt elemzési szempont legyen, ugyanis meghatározott gazdasági vagy szociálpolitikai intézkedések eltérő prioritásokkal rendelkezhetnek az egyes kormányzatok és országok esetében.

Interakció és transzfer gondolatához visszatérve az összehasonlító perspektíva segíthet az Európa történelméről alkotott fogalmak és nemzeti identitások vizsgálatában is. Bauerkämperhez hasonlóan Jan Ifversen (*Writing European Post-War History*) is két nagynarratívát különít el (*master narratives*). Az egyik narratíva – ahogy már említettük – a különbségeket helyezi a középpontba, míg a másik Európa fogalmának értelmezése során az integráció motívuma köré szerveződik, s az államok egymásról alkotott, számos esetben torzított képzeteinek lebontását célozza. Jürgen Habermasszal összhangban Ifversen a történelmet *tanulási folyamat*ként értelmezi, és a közösség tudatára koncentrálna, mely annál is inkább fontos, mivel a globalizáció kihívásaival szemben az európai nemzetállamok identitásának fennmaradását éppen közösségük teheti lehetővé.

Minden identitás konstrukció, valamilyen „mitikus” elem és társadalmi-történeti tapasztalat ötvözete, ugyanakkor szükségszerű részét képezi egy nemzet életének. Az alkotóelemek azonban, úgy látszik, a nemzetek feletti létre is kihatnak. Ifversen szerint az 1945 utáni Európának új mítoszt kell teremtenie, mivel egyrészt a második világháború előtt működő gondolkodási formákat – nemzetállamok szembenállása, sérelmi politika stb. – nem lehet felújítani, másrészt a hidegháború során az egymásnak feszülő rendszerek erodálásával, majd felbomlásával új identitásra van szükség. Ehhez azonban az európai nemzeteknek meg kell ismerniük egymást, új fejezetet kell nyitniuk történelmükben, ami egyben új történelmi diskurzust is jelent.

Stefan Troebst (*Historical Meso-Regions: A Framework for Comparative Research*) előadásában Ifversennel párhuzamosan Európa régióinak újraértelmezését javasolta, mely az összehasonlítások megfelelő „földrajzi” keretével szolgálhatna. Az identitás kialakításához kapcsolódóan Szőnyi György Endre („*Extraterrestrial*” *Aspects of Comparative History: Genres and Media of Cultural Representations with a Special Emphasis on the Early Modern Period*) pedig a kulturális reprezentáció fogalmáról beszélt, mely alatt magunk által magunknak elmondott történeteket ért. Az identitást befolyásoló és egyben tükröző kulturális (re)prezentáció nemcsak szöveg, hanem képi alapú vizuális megjelenítés is lehet.

E módszertani és filozófiai eszmefuttatás záró gondolataként állhat Antonis Liakos (*The Implied Canon of European History: Framework of Comparative Activities*) érdekes előadása, amely az önértelmezésben szerepet játszó inherens összehasonlító aspektust ele-

mezte. Liakos szerint a történetírás kanonizált diskurzusa is reprezentáció, amennyiben mindig valamihez mérten értékelünk, s szinte kizárólag viszonyításban vagyunk képesek megérteni múltunkat és jelenünket. Ez a kánon már annyira beépült a nyugati kultúrába, hogy az összehasonlítás mozzanata a történeti és irodalmi gondolkodásmód csaknem állandó részévé vált.

Különlegesnek számít Miroslav Hroch (*Doing Comparative History in Real Socialism: A Personal Account*) előadása is. Hroch a csehszlovák államszocializmus idején az összehasonlító módszert – a nyugat-európai tudományossággal összhangban – a történetírás legitim irányzataként képviselte, ami ebben az értelemben a szocialista tömb országokban kivételesnek mondható. Egyik legjelentősebb kutatása az 1948-as cseh forradalom más forradalmakkal való összehasonlító elemzése, melynek során összefüggéseket keresett, hipotézisek érvényességét tette próbára, s ezek révén az okok és törvényszerűségek megállapítására törekedett. Ennek megfelelően Jürgen Kocka felosztása szerint az analitikus funkciót részesítette előnyben munkáiban, s módszerében sem sokban tér el Kockától. Első lépésben folyamatokat és struktúrákat választ ki az összehasonlítás céljából, majd azok analóg karakterisztikáit kutatja, végül megpróbál magyarázatot adni általános vagy specifikus jellemzőikre – megjelenik a történelem „elkülönítő” aspektusa, azaz a kivételes vagy egyéni tulajdonságok preferálása. Az összehasonlítás elvégzéséhez szerinte a folyamat vagy jelenség kiválasztásán túl nélkülözhetetlen az analízis kritériumainak következetes alkalmazása. Hroch viszont arra is felhívja a figyelmet, hogy minél több elemet hasonlítunk össze, annál kevesebb vizsgálati szempontot alkalmazhatunk.

A konferencián elhangzott előadásokon és a nyomukban kibontakozó beszélgetések során a történeti összehasonlítás elméletét, módszertanát és néhány gyakorlati alkalmazását vitatták meg a főképp Európából érkezett kutatók. Az összehasonlító perspektíva szószólói elsősorban annak a módszertani kérdések kutatásban játszott meghatározó szerepét hangsúlyozták, míg a konnektivisták és kivált a transznacionalisták a folyamatokat helyezték érdeklődésük előterébe. Feltűnő volt, hogy a konferencia végén egyre gyakrabban hangzott el a *transznacionális összehasonlítás (transnational comparison)* kifejezés, ami az irányzatok és álláspontok közeledését vetítheti előre. Ez is azt támasztja alá, hogy a konferencia határozott lépést tett a történeti összehasonlítás fogalmi kereteinek tisztázása felé, bár a vita közelről sem tekinthető lezártnak. A konferencia haszna továbbá megmutatkozhat az összehasonlító történészek nemzetközi együttműködésének fejlesztésében, hiszen – ahogy a bevezetésben is utaltunk rá – egy több szintű kezdeményezés első állomásáról volt szó. Mivel Nyugat-Európához viszonyítva a kelet-közép-európai összehasonlító történeti kutatások fejletlenebbek, ezért egy jövőbeli kooperáció különösen fontosnak bizonyulhat, ugyanakkor nemzetközi folyamatok elemzéséhez szintén értékes megközelítésekkel szolgálhat. Ehhez kapcsolódóan a *Pasts, Inc. Center for Historical Studies* további tervei között szerepel hasonló jellegű konferenciák és nemzetközi munkacsoportok szervezése – a *CEU Pasts, Inc.* által alapított és a konferencia résztvevőivel bővülő Összehasonlító Történeti Projekt (*Comparative History Project*) már ilyennek tekinthető –, ezeken keresztül pedig a kutatások eredményeinek értékelése, megvitatása s az ehhez szükséges publikációs tevékenység támogatása.